

ІНСТРУМЕНТАЛЬНЕ РОЗУМІННЯ ПРАВА В КОНТЕКСТІ СУБ'ЄКТНОГО ПІДХОДУ: ЩОДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ МЕТОДОЛОГІЧНИХ СТРАТЕГІЙ¹

С. КАЛІНІН
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії
та історії держави і права
(Білоруський державний університет)*

Сучасна методологічна ситуація у загальнотеоретичній юриспруденції характеризується такими важливими тенденціями, як відмова від догматизму марксистсько-ленінської парадигми, методологічний плюралізм та активне запозичення методологічних підходів із інших галузей знання. При цьому акцент на регулятивній ролі права актуалізує значущість методологічних підходів «середнього рівня» (спеціальних теорій пізнання), які не претендують на вирішення «основних питань права», проте адекватно аналізують правову дійсність, що також породжує важливість співвідношення спеціальних теорій пізнання між собою та уточнення їх пізнавального потенціалу.

Одним із малозастосовуваних у юриспруденції сучасних гуманітарних методологічних підходів слід вважати суб'єктний підхід, сутність якого полягає у використанні характеристик суб'єкта як методологічного принципу пізнання. При цьому важливо розрізнити, що: 1) суб'єкт та його буття належать до предмета будь-якої науки і можуть досліджуватися різними методами та 2) пізнання буття суб'єкта й осмислення ним реального світу може здійснюватися на підставі якостей самого суб'єкта. Другий аспект і дозволяє говорити про *суб'єктний (суб'єктно-орієнтований) підхід* (тут і далі курсив наш. — С. К.).

Поява суб'єктного підходу невіддільна від розвитку науки та філософського осмислення її підстав, а також суперечностей між потребами соціального управління і класичною науковою парадигмою, що надає такому підходу невідчужуваної якості міждисциплінарності. Це дозволило В. Лепському обґрунтовано вирізнити *класичну, некласичну та постнекласичну парадигми управління*, які корелюють з етапами розвитку науки [28]. У межах класичної науки, заснованої на парадигмі «суб'єкт, що пізнає (такий, що управляє), — об'єкт, що пізнається (такий, яким управляють)», а також на принципах раціоналізму й об'єктивної

¹ Переклад з російської Ю. Разметаєвої.

істини, суб'єктний підхід не міг виникнути. Первинним та вихідним суб'єктом у механізмі класичної науки визнавалася людина (індивід), але не як носій певної культури, а як філософська абстракція. У результаті панувало розуміння суспільства і держави як вторинних, похідних і тому здебільшого штучних об'єктів.

Постановка в межах неklasичної парадигми питання розрізнення способів пізнання об'єктивної реальності уможливила вивчення між-(інтер-)суб'єктних комунікацій, породжуючи уявлення про множинність суб'єктів (*полісуб'єктність*) і зв'язки суб'єкта (суб'єктів) з реальністю, що ним пізнається. Як результат суб'єкт став (само-)визначатися через взаємодію з іншими суб'єктами, що включає ідеальні моделі (громадянин і т. д.).

Знаходження суб'єктів у між-(інтер-)суб'єктній взаємодії артикулювало два типи такої взаємодії: 1) реальний та ідеальний і 2) індивідуальний та колективний суб'єкти. У першому випадку, що притаманний класичній науці, відбувається створення певних конструкцій, які дозволяють оцінювати реальні суб'єкти з формально-правового боку (склад злочину, юридична особа тощо). У другому випадку описується взаємодія частини (індивід) і цілого (колективний суб'єкт), що дозволило визнати за колективним суб'єктом можливість самостійного буття та логіки розвитку, розглядаючи його як первинний стосовно індивіда. Це викликало нерозв'язувану в рамках класичної і неklasичної парадигм суперечність пріоритету особистого та соціального.

Постнеklasична парадигма стала осмислювати здатність складних систем до саморегулювання, самоорганізації та саморозвитку, що надають системам якостей унікальності й історико-просторової детермінованості. У результаті було розширено парадигму «суб'єкт-суб'єкт», коли суб'єкт (за логікою В. Лепського — той, що управляє) не тільки набуває якості самоорганізації, а й протиставляється *полісуб'єктному*, такому, що саморозвивається, середовищу, а також зазнає нестійких зовнішніх хаотичних впливів.

Таким чином, постнеklasична парадигма дозволила інакше розглядати суб'єкт, надаючи його якостей складним системам, що саморегулюються, самоорганізуються та саморозвиваються, володіють здатністю до цілепокладання, а також активного перетворення й упорядкування об'єктивної реальності, яка визначає параметри буття суб'єкта. Таким може бути лише колективний суб'єкт, що існує у вигляді соціальної системи, яка саморозвивається і не зводиться до сукупності осіб, що її складають [27, с. 278–280], володіє свободою, цілеспрямованістю, здатністю до саморефлексії, розвитку і буття щодо непередбачувано змінюваного середовища [41, с. 10].

Основним елементом суб'єктного підходу є *суб'єкт*, що володіє якістю *суб'єктності*, тобто здатністю до саморефлексії, саморозвитку, осмислення й перетворення в ході цілеспрямованої діяльності об'єктивної реальності, що не зводиться до жорсткого детермінізму. До основних ознак суб'єктного підходу в цілому слід віднести такі: розгляд суб'єкта як головного системоутворюючого чинника реальності; легалізація сформованих суб'єктних реальностей посередництвом рефлексії та усвідомлення себе у змінюваному світі; принцип подвійного суб'єкта та мережева організація знань; взаємоузгодженість методологічних моделей як критерій науковості; відкрита комунікативна раціональність; орієнтація на динамічні конфігуратори дослідницьких контекстів; міждисциплінарний дискурс [28, с. 102].

Цілеспрямованість суб'єкта на взаємодію з іншими різнорівневими суб'єктами та перетворення об'єктивної реальності дозволяє говорити про якість такого впливу і використання суб'єктом певних *інструментів* впливу на реальність, одним з яких виступає право. Це дозволяє висунути гіпотезу про *взаємодію* суб'єктного й інструментального підходів у юриспруденції.

При осмисленні інструментального підходу у правознавстві слід урахувувати такі обставини. По-перше, інструментальність права виступає його аксіоматично невід'ємною якістю, яка пов'язана з регулятивною функцією права. По-друге, виділення інструментального підходу як напряму розуміння права відбувається лише на певних етапах розвитку юриспруденції, що розрізняються стосовно конкретних історичних умов, правових сімей та традицій. Тому при аналізі такого підходу об'єктивно вимагається ретроспективне висвітлення його генези із зазначенням місця й ролі в системі правової методології. Інструментальне розуміння права в силу схожості поглядів на регулятивно-інструментальну сутність права властиве всім правовим сім'ям [14]. Тому сутністю і принципом інструментального підходу є розуміння здатності права, як цілого, так і його окремих елементів, виступати засобом досягнення певних цілей, що само по собі є однією з його суттєвих властивостей [48, с. 16].

Джерелами інструментального підходу виступають аналітична юриспруденція як перша власне юридична спеціальна теорія пізнання і тлумачення правових текстів та утилітаризм, котрі через позитивізм, лібералізм й історичну школу права трансформувалися в юридичний позитивізм. Також інструментальний підхід органічно пов'язаний із соціолого-правовою концепцією Р. фон Єринга, який зв'язав право з метою і способами її досягнення (боротьба за право) [18].

У американській юриспруденції інструментальний підхід виходить із філософської ідеї прагматизму, в межах якої були озвучені інструментальні ідеї (Ч. С. Пірс (*Charles Sanders Pierce*), В. Джемс (*William James*), Дж. Папіні (*Giovanni Papini*), Дж. Дьюї (*John Dewey*)) [33], та соціолого-правової парадигми. У рамках останньої Р. Паунд (*Roscoe Pound*) застосував термін «прагматичний інструменталізм» до аналізу правової дійсності. Це дозволило, розглянувши право як інструмент соціального управління, ввести поняття «соціальна інженерія» (*«social engineering»*), яке розкриває вплив фактичних інтересів; встановлює межі їх соціальної підтримки; визначає належні для забезпечення цих інтересів правові норми і механізми тощо. Одночасно держава за допомогою «соціальної інженерії», що реалізується шляхом законодавчої діяльності, адміністративного і судового процесів, прагне примирити конфліктуючі інтереси [2].

На думку Б. Таманаги (*Brian Z. Tamanaha*), ідеї інструментальної природи права могли оформитися в окрему теорію лише завдяки особливостям історичного і політико-правового розвитку США (право як результат діяльності суддів і захищений суддею інтерес) [4]. З одного боку, всі зобов'язані дотримуватися встановленого державою правового режиму верховенства права (*«rule of law»*), використовуючи право, з другого боку — як інструмент для досягнення власних соціальних цілей [1; 3]. Отже, методологічно правовий інструменталізм розуміє право як засіб «соціальної інженерії», що служить управлінню суспільними відносинами, знаходженню балансу і примиренню конфліктів різного роду інтересів у соціумі. При цьому у другій половині ХХ ст. у США інструменталізм став розумітися як одна з рис прагматизму, що виявляється у процесі право-

застосування, вимагає врахування всієї інформації при прийнятті рішення по справі, а також передбачення соціальних наслідків його прийняття. Це надає такому підходу ситуативності, перспективності, заперечення будь-яких правових аксіом і переважного використання правозастосовними органами [19, с. 4–5].

У вітчизняній науці інструментальний підхід генетично впливає із методологічних засад соціологічної парадигми матеріалістичної діалектики, які на рівні права набули в основному догматично-позитивістського характеру. Інструментальність радянського праворозуміння 20–30-х рр. ХХ ст. проявилася у розгляді права як знаряддя диктатури пролетаріату, форми політики панівного класу і т. д. [26; 38, с. 26–27; 51, с. 58]. Такою ж спрямованістю відрізнялося й визначення права А. Вишинського [12, с. 10]. Це свідчить про тісний зв'язок інструментальності та суб'єктності, оскільки право (інструмент) покликане відобразити волю «радянського народу, керованого робочим класом на чолі з комуністичною партією» (полісуб'єктність).

По суті, витоком *власне* інструментального підходу в радянській і пост-радянській юриспруденції слід вважати ідею правового регулювання [11, с. 12; 6, с. 57], що обґрунтовано визнається його фундаментальною категорією. За цією логікою процес правового регулювання суспільних відносин уявляється загальним інтегрованим абстрактним об'єктом інструментальної теорії [8 с. 40; 48, с. 24]. Розвиток названої ідеї породив узагальнюючу категорію «механізм правового регулювання» [7] і привів до розгляду його окремих складно взаємопов'язаних елементів («правові засоби» [36; 42; 23; 13; 39; 45; 18], «правові цілі» («цілі у праві») [44; 26; 32], «правова політика» [31], «правове життя» [50], «юридична (правова) діяльність» [22; 54], «законні інтереси» [29; 52], «стимули й обмеження у праві» [30], «ефективність законодавства» [24] і т. д.). Таким чином, механізм правового регулювання, що виступив своєрідним системоутворюючим чинником, дозволив об'єднати взяті в цілепокладаючій і ціле-реалізованій динаміці елементи правової системи [47, с. 37–44], виробивши нові наукові категорії.

Кількісний розвиток таких ідей (часто лише на галузевому рівні) привів до *якості*, що вимагала позначення нового методологічного напрямку («інструментальний підхід»). Так, ідея правових засобів об'єктивно передбачала питання про цілі, що досягаються за їх допомогою, і, навпаки, постановка цілей потребувала вибору адекватних правових засобів. Указане дозволяє підтримувати позицію, що «до недавнього часу в юридичній науці дійсно існував інструментальний підхід до права... однак, не було скільки-небудь обґрунтованої, стрункої інструментальної теорії права, заснованої на виразній методології дослідження», а «інструментальний аналіз права... зупинився на стадії констатації факту, на визнанні аксіомою положення про те, що право є засобом державного управління» [55, с. 16–17]. У результаті В. Сапун висунув і обґрунтував методологічну ідею інструментальної теорії права, що дозволяє розглянути правову форму як специфічну систему юридичних засобів, які об'єднуються на окремих ділянках правового регулювання у своєрідні механізми і режими, що забезпечують ефективне вирішення різних соціальних завдань (теорія правових засобів) [46, с. 22]. Ця теорія, що володіє особливим понятійним апаратом і пізнавальними методиками, фактично є перспективною спеціальною науковою теорією, спрямованою на дослідження техніко-юридичної ролі права у забезпеченні життєдіяльності особистості та суспільства [49; 47, с. 178].

Одночасно інструментальна теорія у статусі спеціально-правової теорії досліджувалася С. Алексєєвим [9], який методологічно коректно розглядав розвиток правознавства від такої, що виходить з аналітичної юриспруденції, галузі знань прикладного характеру до однієї з необхідних ланок філософського осягнення світу. При цьому аналітична юриспруденція спочатку являла собою атомістичне опрацювання фрагментів правових реалій, перш за все текстів, шляхом наукових узагальнень і вироблення категоріального апарату. Тому загальна (аналітична) теорія права могла розвиватися лише «виносячи за дужки» спільне в галузевих науках. Однак ретельне опрацювання правового матеріалу привело до розширення предмета дослідження за рахунок створення нових об'єднуючих концепцій, які виходять із наукової розробки всього юридичного інструментарію, що дозволило іменувати нові підходи до права інструментальними [6, с. 11–14, 19–22, 76].

При цьому С. Алексєєв розрізняє два інструментальних підходи: *загально-теоретичний*, утворений розширенням предмета аналітичної юриспруденції, і *соціолого-правовий*, що включає ідеї «правового реалізму», «вільного права», «правового інструменталізму», які виникають в основному на ґрунті прецедентного права та входять до предмета дослідження неюридичного (метаюридичного) порядку. Як результат соціолого-правовий інструменталізм перестає належним чином орієнтуватися на специфіку права і ставиться до правової матерії як своєрідного явища соціальної дійсності [6, с. 76–77].

Згідно з С. Алексєєвим, інструментальний підхід у праві ґрунтується на таких положеннях: 1) усі багатоманітні правові явища виступають інструментами правової регуляції; 2) «інструментальна» фактура права виникає із визначеності, здатності упорядкування, подолання хаосу в соціальному житті як головної якості права; 3) інструментальне трактування права є вихідною основою для характеристики унікальних особливостей правової матерії. Це обґрунтовує буття двох рівнів — аналітичного та інструментального — загальної теорії права, кожен з яких не скасовує інший, виступаючи різними, неконкурентними, але такими, що виконують власні специфічні ролі, аспектами осмислення єдиної правової матерії в рамках єдиної загальної теорії права. Інструментальний підхід у цьому випадку утворює «юриспруденцію правової цілісності й одночасно синтезу, функцій, органічних зв'язків та інтегрованих утворень (механізм правового регулювання, типи регулювання тощо)», яка покликана «з опорою на якість визначеності права, на весь комплекс правових засобів висвітлювати більш глибокі пласти правової матерії (у зв'язку і в динаміці всіх її елементів), її специфічну логіку та особливості як інституційного утворення, її структуру, властивості, механізми, функціонування, напрями і типи правового впливу на життя суспільства» [6, с. 78–81, 87].

Вивчення інструментальних аспектів права актуалізує проблему взаємодії цього методологічного напрямку з іншими різнорівневими аспектами пізнання права. Стосовно взаємодії філософії права та інструментального підходу погляди схожі: відзначається тісне примикання загальної інструментальної теорії права до філософії права [6, с. 81–82], визнається, що інструментальна теорія права (теорія правових засобів), використовуючи методи догматичної юриспруденції, включає елементи філософського осмислення правової дійсності [47, с. 179–180]; вказується, що «інструментальний підхід дозволяє реалізувати утилітарність права, об'єднуючи догматизм і соціологію права» [53, с. 12, 35].

Це підтверджує факт формування подібних теорій середнього рівня в рамках різних методологічних напрямів, а також дозволяє розглянути інструментальні якості в логіці суб'єктного підходу. Також відзначимо коректне ставлення представників інструментального підходу до інших методологічних стратегій, пряму вказівку на необхідність ув'язування висновків інструментального підходу з іншими підходами до пізнання права [56, с. 174].

Розробка інструментального розуміння права обґрунтовано породила проблему його найменування. Інструментальний підхід і інструментальна теорія зазвичай використовуються як синоніми, лише С. Алексєєв вказує на існування загальної (інструментальної) теорії права. Однак відзначається більша коректність терміна «інструментальний підхід», оскільки інструментальна теорія права як цілісна і несуперечлива наукова концепція ще не сформована, у тому числі в силу дискусійності понятійного апарату [56, с. 167; 48; с. 24]. Також пропонується розглядати інструментальні прояви та якості права в межах *дослідницької програми* [56, с. 167].

Сучасне використання інструментального підходу має такі особливості. По-перше, посилення на його значущість для розгляду окремих аспектів інструментального буття права. По-друге, використання інструментального підходу і його категорій на (між-)галузевому рівні без їх узагальнюючого аналізу і часто без посилань на методологію дослідження. По-третє, теоретичний розвиток окремих категорій, що входять до інструментального підходу (найчастіше без посилань на методологію дослідження). Тому нами не охоплюються дослідження, які аксіоматично і неартикульовано використовують інструментальне прочитання права, але аналізуються роботи, які прямо вказують на цей метод або використовують його категоріальний апарат.

Інструментальну методологію в російській науці використовують С. Алексєєв [6–8], В. Сапун [46–49], О. Малько [29–32], Б. Пугінський [42–43], К. Шундіков [55–56], С. Філіппова [53] та ін., в Україні — О. Онуфрієнко [36], М. Афанасьєва [10], Т. Пашук [37]. Підхід активно пропагує журнал «Правова політика і правове життя» (Саратовська державна академія права). Активні дослідження в цій сфері веде наукова школа О. Малька («Стимули й обмеження у праві та правовій політиці») [30].

Інструментальне вивчення права в Білорусі, крім автора [19–21], здійснюють О. Єгоров, який обґрунтував ідею механізму правового запозичення, що виступає інструментом правової інтеграції [17], К. Гарбузова, яка висвітлила генезу інструменталізму і розглянула з його допомогою процеси вдосконалення національного законодавства [14–15]. Дослідження К. Гарбузової, яка визначила інструменталізм як «сукупність ідей, що узагальнено розглядають право як засіб (інструмент) соціального контролю та гармонізації інтересів, які стикаються, а також аналізують і обґрунтовують використання складного комплексу правових засобів — інструментів, призначених для досягнення конкретних цілей і завдань безпосереднього правового регулювання, вдосконалення структури та змісту права», мають важливе методологічне значення. Так, обґрунтовані ідеї виникнення подібних, незважаючи на особливості конкретних правових систем, теоретичних конструкцій різного змісту, залежного від обраних правових традицій, і різних способів формування єдиного терміна («інструментальний підхід»). Фактично проведений аналіз ідей філософського прагматизму і прагматичного інструменталізму в американській соціолого-правовій традиції,

а також інструментальних ідей у радянській юриспруденції, що впливають із марксистсько-ленінської філософської парадигми і спрямовані на вивчення правового регулювання, дозволив зробити висновок про схожість цих концепцій, незалежність їх розробки, яка впливає з інструментальної природи права [14, с. 4].

Таке, обумовлене уявною подібністю сутності феномену внаслідок подібності назви, парадигмальне перенесення інструментальної термінології, що склалася в американській філософії та юриспруденції (Х. Патнем (Hilary Whitehall Putnam), Дж. Дьюї, Р. Рорті (Richard McKay Rorty), Р. Паунд та ін.), на радянську (пострадянську) правову дійсність, використовували, зокрема, Т. Пашук і С. Філіппова. Т. Пашук прямо вказує на філософський інструменталізм як одну з філософсько-методологічних підстав дослідження та успішно застосовує ідеї інструментальної теорії права (теорії правових засобів) до засобів захисту прав людини. Цей автор вказує на філософську розробку інструментальних ідей під своєю назвою лише у філософському інструменталізмі (Дж. Дьюї, В. Джемс, Ч. Пірс) та соціологічній юриспруденції (Р. Паунд). При цьому правильно була визначена *інша* природа радянського інструменталізму (закон як інструмент політики), і з огляду на це Т. Пашук із виваженою критичністю спирається на праці радянських і пострадянських теоретиків, вказавши на схожість їх висновків з ідеями американських інструменталістів [37, с. 9–11].

С. Філіппова обрала інший підхід, трансформувавши висновки американських учених-прагматиків (Х. Патнем, Дж. Дьюї, В. Джемс, Р. Рорті) про необхідність заміни критеріїв наукової істини раціональною прийнятністю чи практичною корисністю на визнання людини метою приватноправової науки. Це дозволило автору в основному критикувати (не завжди обґрунтовано) інструментальні погляди, що склалися в пострадянській науці в силу ігнорування діяльності суб'єкта з досягнення мети як найважливішої риси інструменталізму, заснованого на оцінці ініціативного людського вибору [53, с. 21]. Вважаємо, що підхід К. Гарбузової та Т. Пашук більш виважений і обґрунтований, оскільки інше використання методологічних ідей різних соціокультурних систем є механістичним і не завжди повністю відображає суть проблеми.

Відкритість і детермінованість інструментального підходу досліджуванним об'єктом і цілями дослідника дозволяє автору висунути гіпотезу про можливість розгляду інструментального прочитання права як складової частини суб'єктного підходу. Схожі ідеї висловлювалися і раніше як другорядні. Так, система юридичних норм розглядалася як *інструмент державної влади*, який, у той же час, «упорядковує, обмежує і зв'язує діяльність її органів» [8, с. 348–349]; наголошувалися інструментальна цінність права, що виступає засобом забезпечення функціонування інститутів публічної влади, а також значення і функції правових механізмів у *вирішенні* певних завдань і проблем в інтересах особистості і всього суспільства [47, с. 178].

Однак вихід на суб'єктність було зроблено не через поняття «суб'єкт», тобто «парадигмальне щеплення», але через розширення об'єкта і предмета дослідження шляхом включення категорії «юридична (правова) діяльність» [22; 54], що здійснюється за допомогою механізмів правових засобів [47, с. 181], оскільки правові цілі і пропоновані правом можливості їх досягнення можуть втілюватися лише в реальній людській діяльності [53, с. 12, 35]. До дослідження діяльнос-

ті в інструментальній теорії права залучається і праксеологія (класична праксеологічна модель діяльності) як загальна теорія людської діяльності, що сформувалася передусім у межах економічної діяльності [34, с. 43–44]. У цьому випадку діяльність у сфері правового регулювання розуміється як активний вплив суб'єкта на об'єкт (предмет) правового регулювання, що здійснюється за допомогою правових засобів, заради досягнення цілей, які стоять перед суб'єктом, і вирішення конкретних завдань. Елементами діяльності є: суб'єкт діяльності в єдності з його цілями і завданнями; умови діяльності (соціальне середовище); правові засоби; процес діяльності з використанням правових засобів; об'єкт діяльності (об'єкт правового регулювання); результат діяльності, що відображає ефект використання правових засобів [48, с. 24–27]. Це відповідає тенденції підвищення значущості поведінкового аспекту в праві і ролі права в регулюванні поведінки як особливості соціологічного підходу.

Розширення предмета інструментального підходу дозволило включити ідеї діяльності та суб'єктності, які рано чи пізно мали виникнути. Це об'єктивно впливає з методологічної орієнтації інструментального підходу на вольову усвідомлену (суб'єктну) діяльність, на регулювання якої спрямоване право і в рамках якої норми сприймаються як право [47, с. 187]. Іншим способом включення означених ідей до інструментального підходу могло бути використання соціологічної концепції соціальної дії (М. Вебер, Т. Парсонс, П. Сорокін та ін.), що містить такі елементи соціальної дії (взаємодії): 1) суб'єкти (актори) взаємодії; 2) об'єкт (об'єкти) взаємодії; 3) ситуація, в якій здійснюється взаємодія; 4) акт (акти) взаємодії; 5) цілі, мотиви, цінності, інтереси і норми, що визначають сутність взаємодії; 6) засоби (інструменти) та методи взаємодії; 7) результат взаємодії. Подібних висновків, використовуючи праксеологічний підхід, дійшли В. Сапун і К. Шундіков [48, с. 24–27].

Суб'єктність в інструментальному підході перш за все виявляється у *виборі суб'єкта*, який і буде використовувати право як інструмент досягнення власних цілей. Первісно, з уявною наочністю такий вибір передбачає людину (*особистість, індивіда*), проте лише з урахуванням ідей полісуб'єктності та між-(інтер-)суб'єктної взаємодії, й інших суб'єктів. Вибір різних суб'єктів породжує різні за обсягом і застосованістю інструментальні підходи.

Перший шлях обрала С. Філіппова, яка виводить інструментальний підхід стосовно приватного права з діяльності *людини*, що дозволило визнати такі постулати інструментального підходу: 1) людина як основа всіх правових явищ; 2) наявність свідомості лише у людини; 3) рефлексивна здатність людини. При цьому зроблено серйозне застереження, що відображає малосприйнятливую юриспруденцією тенденцію методології взагалі, про сприйняття *віри* та *недовідність* названих постулатів (при певному емпіричному підтвердженні). Відсутність такої віри не дозволяє використовувати інструментальний підхід у науковому пошуку [53, с. 21, 39].

Остання теза («захисна гіпотеза» за І. Лакатосом) потребує уточнення: віра та переконання, благо й істина як підстави пізнання і суб'єктної діяльності належать до світоглядних підходів. Інструментальний же підхід мало залежить від світогляду. Також цим порушується такий критерій науковості теорії, як принципова можливість її фальсифікації (К. Поппер).

С. Філіппова правильно вказує, що введення людини (суб'єкта) до предмета дослідження дозволяє осмислити право як процес і результат людської діяль-

ності, вказати на його підпорядкування обраній меті, а також використовувати суб'єкт як підставу для виокремлення правових цілей і засобів [53, с. 22–23, 27–28]. На наш погляд, визнання індивідуальної людини вихідним цілепокладаючим суб'єктом, допустиме для потреб приватного права, не може бути повністю адекватним і в основному відповідає класичній парадигмі суб'єктного підходу. Це приховано визнається і С. Філіпповою, яка описує правову діяльність *групи осіб* як відкритої нерівноважної системи [53, с. 35], та стосується в основному *суб'єктів правозастосовної діяльності* при визнанні наявності і суб'єктів правотворчості. Таке прочитання інструментального підходу ґрунтується на взаємодії рівних суб'єктів, що властиве приватному праву. Вивчення ж взаємодії *нерівних* суб'єктів породжує інше прочитання, що включає публічно-правовий та загальноправовий вимір інструментального підходу. Введення до предмета дослідження суб'єктів, що здійснюють правове регулювання або *відчувають* на собі його вплив, по суті, дозволяє пов'язати інструментальний підхід із розумінням права як управлінського рішення, які розглядаються нами як різні аспекти суб'єктного підходу до права.

Основою суб'єктного підходу є розуміння цілеспрямованого впливу владного суб'єкта на полісуб'єктне середовище, створення механізму правового регулювання, що відповідає їх потребам, у рамках якого полісуб'єктне середовище здійснюватиме різного роду соціальні взаємодії, оцінювані в праві як права (юридична) діяльність. Найбільш важливим елементом такого суб'єктного впливу, представленого в логіці юриспруденції як публічно-правовий, є правотворчість, що як елемент управлінського рішення створює належну модель для правореалізації та регулювання правової (юридичної) діяльності (конкретний механізм правового регулювання). Правотворчість же (юридичний механізм правотворчості) поряд із механізмом реалізації права визнається найважливішою в системі правових механізмів як сукупності правових засобів, що вивчаються інструментальним підходом [47, с. 180–187]. У межах правотворчості здійснюється створення норми і супровідних засобів, спрямованих на регулювання суспільних відносин. У межах правореалізації — безпосередній вплив та (само)регулювання діяльності суб'єктів. Таким чином, право, з одного боку, здійснює вплив на поведінку суб'єкта (полісуб'єктне середовище), але, з другого боку, має вторинний характер, виступає як одна з форм управлінського рішення владного суб'єкта. При цьому полісуб'єктне середовище у процесі правоутворення здійснює зворотний вплив на владного суб'єкта при прийнятті ним управлінських рішень. У цьому випадку особливої важливості набуває цілепокладання, тобто вибір владним суб'єктом мети правового регулювання та створення для її досягнення комплексу правових засобів, що актуалізує проблему правової політики.

Полісуб'єктність у такому випадку проявляється в наявності різнорівневих суб'єктів, а саме: 1) владних правотворчих суб'єктів, що формують у межах управлінського рішення певний механізм правового регулювання; 2) владних керуючих суб'єктів, які здійснюють безпосереднє регулювання правової діяльності; 3) безпосередніх суб'єктів правореалізації, діяльність яких регламентується конкретним механізмом правового регулювання. Наявність власних цілей та інтересів у всіх видів суб'єктів здатна породжувати конфлікти між ними та негативно впливати на ефективність права.

Викладене вище дозволяє зробити такі висновки:

1. Правова реальність може пізнаватися за допомогою різних методологічних підходів, що розрізняються вихідними положеннями. Методологічний плюралізм у цьому випадку припускає необхідність визначення сфери застосування методу і його принципових обмежень. Методологічні підходи знаходяться в системі методологічних конструкцій різного рівня абстракції, що актуалізує проблему виявлення принципів їх взаємодії.

2. До аналізу сучасної правової реальності припустимо застосовувати суб'єктний підхід, який полягає у вивченні реальності через властивості самого суб'єкта. Кореляція цього підходу з парадигмами науки і соціального управління дозволяє виділяти класичний (суб'єкт — об'єкт), неklasичний (суб'єкт, що управляє — суб'єкт, яким управляють) та постнеklasичний (суб'єкт, що управляє — полісуб'єктне середовище) підходи до розуміння суб'єкта.

3. У межах постнеklasичного підходу суб'єкт має ознаки саморегулювання, саморозвитку, цілепокладання, рефлексії та буття у непередбачувано змінюваному середовищі, що передбачає його вплив на дане середовище та інших суб'єктів за допомогою різних засобів (інструментів). Це і дозволяє розглядати інструментальний підхід як один із визнаних у юридичній науці напрямів пізнання правової реальності як складової частини суб'єктного підходу, виробленого іншими соціально-гуманітарними науками, а осмислення названих дослідницьких програм, що співвідносяться як «ціле і частина», — як один із напрямів методології юридичної науки.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Butler B. E.* Legal pragmatism / B. E. Butler // The internet encyclopedia of philosophy. — 2014 [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.utm.edu/research/iep/1/leglprag.htm>. — Date of access : 30.07.2014.
2. *Pound R.* The ideal element in law / R. Pound. — Indianapolis : Liberty Fund, 2002. — 433 p. // The online library of liberty. — 2014 [Electronic resource]. — Mode of access: http://lf-oll.s3.amazonaws.com/titles/671/0094_LFeBk.pdf. — Date of access : 30.07.2014.
3. *Scordato M. R.* Post-realist blues: formalism, instrumentalism and the hybrid nature of common law jurisprudence / M. R. Scordato // The social science research network electronic paper collection. — 2014 [Electronic resource]. — Mode of access : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1020171. — Date of access : 30.07.2014.
4. *Tamanaha B. Z.* How an instrumental view of law corrodes the rule of law / B. Z. Tamanaha // The social science research network electronic paper collection. — 2014 [Electronic resource]. — Mode of access : <http://ssrn.com/abstract=951518>. — Date of access : 30.07.2014.
5. *Александров Н. Г.* Правовые и производственные отношения в социалистическом обществе / Н. Г. Александров // Вопросы философии. — 1957. — № 1. — С. 33–60.
6. *Алексеев С. С.* Собрание сочинений : в 10 т. [+ Справ. том]. Т. 6: Восхождение к праву / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2010. — 558 с.
7. *Алексеев С. С.* Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1966. — 187 с.

8. *Алексеев С. С.* Право. Азбука. Теория. Философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 1999. — 709 с.
9. *Алексеев С. С.* Специально-научные теории в советском правоведении : (В порядке постановки проблемы) / С. С. Алексеев // Учен. зап. Тарт. гос. ун-та = Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. — Tartu, 1989. — Вып. 847. Тр. по правоведению = Studia iuridica. — С. 16–23.
10. *Афанасьева М.* Инструментальный подход к законотворческому процессу / М. Афанасьева // LEGEA ŞI VIAȚA = Закон и жизнь. — 2012. — № 3. — С. 21–24.
11. *Братусь С. Н.* О роли советского права в развитии производственных отношений / С. Н. Братусь. — М. : Знание, 1954. — 24 с.
12. *Вышинский А. Я.* XVIII Съезд ВКП (б) и задачи науки социалистического права // А. Я. Вышинский // Сов. государство и право. — 1939. — № 3. — С. 1–26.
13. *Гайворовский В. Н.* Правовые средства перестройки хозяйственного механизма : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04 / В. Н. Гайворовский ; Харьк. юрид. ин-т им. Ф. Э. Дзержинского. — Харьков, 1991. — 46 с.
14. *Гарбузова Е. В.* Инструментальный подход в совершенствовании национального законодательства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е. В. Гарбузова ; Белорус. гос. ун-т. — Минск, 2012. — 24 с.
15. *Гарбузова Е. В.* Генезис инструментальных концепций права / Е. В. Гарбузова // Порівняльно-правові дослідж. — 2011. — № 1. — С. 80–85.
16. *Демин А. В.* Неопределенность в налоговом праве и правовые средства ее преодоления / А. В. Демин. — М. : РИОР : ИНФРА-М, 2012. — 245 с.
17. *Егоров А. В.* Правовое заимствование как инструмент правовой интеграции / А. В. Егоров // Право и демократия : сб. науч. тр. / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: В.Н. Бибило (гл. ред.) [и др.]. — Минск, 2001. — Вып. 11. — С. 93–103.
18. *Иеринг Р. фон* Интерес и право / Р. фон Иеринг // Избр. тр. : в 2 т. Т. 1. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. — С. 87–239.
19. *Калинин С. А.* О подходах к совершенствованию и систематизации законодательства / С. А. Калинин // Теоретико-методологические и конституционные основы развития системы права Республики Беларусь : сб. ст. / Белорус. гос. ун-т. — Минск : Право и экономика, 2011. — С. 76–86.
20. *Калинин С. А.* Классификация нормативного массива как инструмент совершенствования права Республики Беларусь / С. А. Калинин // Право и демократия : сб. науч. тр. Вып. 21 / редкол.: В. Н. Бибило (гл. ред.) [и др.]. — Минск : БГУ, 2010. — С. 55–63.
21. *Калинин С. А.* Теоретико-инструментальный анализ проекта Экологического кодекса Республики Беларусь / С. А. Калинин // Право и демократия : сб. науч. тр. — Спецвып. / редкол. В. Н. Бибило (гл. ред.) [и др.]. — Минск : Изд. центр БГУ, 2006. — С. 12–29.
22. *Карташов В. Н.* Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / В. Н. Карташов ; под ред. Н. И. Матузова. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. — 218 с.
23. *Качество* продукции и строительных работ: Гражданско-правовые средства обеспечения / Ин-т философии и права. АН БССР ; [редкол.: Е. А. Тихоненко, А. Н. Романович]. — Минск : Наука и техника, 1966. — 160 с.
24. *Кудрявцев В. Н.* Современная социология права : учеб. для юрид. фак. и ин-тов / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. — М. : Юристъ, 1995. — 303 с.
25. *Курский Д. И.* На путях развития советского права: Статьи и речи. 1919–1926 / Д. И. Курский. — М. : Юрид. изд. НКЮ РСФСР, 1927. — 118 с.
26. *Лаптев В. В.* Цели правового регулирования и система права / В. В. Лаптев, В. П. Шахматов // Правоведение. — 1976. — № 4. — С. 26–35.

27. *Лекторский В. А.* Субъект, объект, познание / В. А. Лекторский. — М. : Наука, 1980. — 359 с.
28. *Лепский В. Е.* Субъектно-ориентированный подход к инновационному развитию / В. Е. Лепский. — М. : Когито-Центр, 2009. — 208 с.
29. *Малько А. В.* Законные интересы как правовая категория / А. В. Малько, В. В. Субочев. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004 — 357 с.
30. *Малько А. В.* Стимулы и ограничения в праве / А. В. Малько ; Саратов. фил. Ин-та государства и права Рос. акад. наук. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристь, 2004. — 248 с.
31. *Малько А. В.* Теория правовой политики / А. В. Малько. — М. : Юрлитинформ, 2012. — 325 с.
32. *Малько А. В.* Цели и средства в праве и правовой политике / А. В. Малько, К. В. Шундилов ; Рос. акад. наук, Саратов. фил. гос. учреждения «Ин-т государства и права», М-во образования Рос. Федерации, Саратов. гос. акад. права. — Саратов : Саратов. гос. акад. права, 2003. — 293 с.
33. *Мельвиль Ю. К.* Американский прагматизм : лекции, прочит. на философ. фак. Моск. гос. ун-та / Ю. К. Мельвиль ; под ред. И. С. Нарского. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1957. — 124 с.
34. *Мизес Л. фон.* Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Л. фон Мизес. — Челябинск : Социум, 2005. — 878 с.
35. *Научная школа А. В. Малько «Стимулы и ограничения в праве и правовой политике»* / А. В. Малько // Правоведение. — 2011. — № 2. — С. 9–11.
36. *Онуфрієнко О. В.* Правові засоби у контексті інструментальної теорії права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Онуфрієнко ; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2004. — 20 с.
37. *Пашук Т. І.* Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод / Т. І. Пашук // Пр. Львів. лаб. прав людини і громадянина НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. — Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 15. — Львів : Край, 2007. — 220 с.
38. *Пашуканис Е. Б.* Пролетарское государство и построение бесклассового общества / Е. Пашуканис. — М. : Партиздат, 1932. — 40 с.
39. *Подупейко А. А.* Служебная дисциплина в органах внутренних дел и организационно-правовые средства ее обеспечения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / А. А. Подупейко ; Акад. МВД Респ. Беларусь. — Минск, 2000. — 22 с.
40. *Политическая и правовая жизнь модернизирующегося общества : [исслед. очерки]* / А. И. Демидов [и др.] ; Пенз. гос. ун-т, Саратов. фил. ин-та государства и права РАН. — Саратов ; Пенза : Информ.-изд. центр ПГУ, 2002. — 197 с.
41. *Проблемы субъектов в постнеклассической науке* / под ред. В. И. Аршинова и В. Е. Лепского. — М. : Когито-Центр, 2007. — 176 с.
42. *Пугинский Б. И.* Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б. И. Пугинский. — М. : Юрид. лит., 1984. — 224 с.
43. *Пугинский Б. И.* Инструментальная теория правового регулирования / Б. И. Пугинский // Весн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. — 2011. — № 3. — С. 22–31.
44. *Рабинович П. М.* О юридической природе целей правовых актов / П. М. Рабинович // Правоведение. — 1971. — № 5. — С. 28–35.
45. *Райгородский В. Л.* Политические и правовые средства обеспечения национальной безопасности Российской Федерации : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 23.00.02 / В. Л. Райгородский ; Рост. юрид. ин-т МВД РФ. — Ростов н/Д, 2004. — 54 с.

46. Сапун В. А. Инструментальная теория права в юридической науке / В. А. Сапун // Современное государство и право. Вопросы теории и истории : сб. науч. тр. — Владивосток : ДВГУ, 1992. — С. 22–32.
47. Сапун В. А. Инструментальная теория права и правовые средства как элементы юридической техники / В. А. Сапун, Я. В. Турбова // Ленингр. юрид. журн. — 2010. — № 3. — С. 177–188.
48. Сапун В. А. Инструментальная теория права и человеческая деятельность / В. А. Сапун, К. В. Шундигов // Правоведение. — 2013. — № 1. — С. 14–32.
49. Сапун В. А. Теория правовых средств и механизм реализации права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В. А. Сапун ; Нижегород. акад. МВД России. — Н. Новгород, 2002. — 49 с.
50. Скурко Е. В. Философия права и правовая жизнь / Е. В. Скурко. — М. : Юрлитинформ, 2011. — 173 с.
51. Стучка П. И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права / П. И. Стучка. — Рига : Латв. гос. изд-во, 1964. — 201 с.
52. Субочев В. В. Законные интересы / В. В. Субочев ; Рос. акад. наук, Саратов. фил. Ин-та государства и права РАН ; под ред. А. В. Малько. — М. : Норма, 2008. — 495 с.
53. Филиппова С. Ю. Инструментальный подход в науке частного права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / С. Ю. Филиппова ; Рос. акад. нар. хоз-ва и гос. службы при Президенте РФ. — М., 2013. — 50 с.
54. Шагиева Р. В. Правовая деятельность и ее разновидности в современном российском обществе / Р. В. Шагиева // Журн. рос. права. — 2004. — № 10. — С. 88–99.
55. Шундигов К. В. Инструментальная теория права — перспективное направление научного исследования / К. В. Шундигов // Правоведение. — 2002. — № 2 (241). — С. 16–23.
56. Шундигов К. В. Инструментальный подход и инструментальная теория в современном правоведении: Методологический аспект / К. В. Шундигов // Ленингр. юрид. журн. — 2005. — № 3. — С. 167–175.
57. Эффективность правовых норм / В. Н. Кудрявцев [и др.]. — М. : Юрид. лит., 1980. — 280 с.

Калінін С. А. Інструментальне розуміння права в контексті суб'єктного підходу: щодо проблеми взаємодії методологічних стратегій

Анотація. У статті осмислюються проблеми взаємодії методологічних юридичних стратегій різного рівня, висувається ідея допустимості використання до аналізу правової реальності суб'єктного підходу, заснованого на вивченні реального світу через якості суб'єкта (саморегулювання, саморозвиток, цілепокладання, рефлексія, буття в непередбачувано змінюваному середовищі і т. д.). Висувається і обґрунтовується гіпотеза про те, що використовуване в юриспруденції інструментальне розуміння права допустимо розглядати як складову частину суб'єктного підходу, що є законним розвитком юридичної науки. Передбачається, що постійне розширення об'єкта інструментального підходу в праві об'єктивно має включати вивчення суб'єкта, який і використовує право як інструмент для досягнення власних цілей. Також у статті описані основні закономірності розвитку інструментального розуміння права як у радянській (пострадянській), так і в американській науці.

Ключові слова: методологія юридичної науки, інструментальний підхід до права, інструментальна теорія права, суб'єктний підхід, аналітична юриспруденція, прагматичний інструменталізм, механізм правового регулювання, правове регулювання.

Калинин С. А. Инструментальное понимание права в контексте субъектного подхода: о проблеме взаимодействия методологических стратегий

Аннотация. В статье осмысливаются проблемы взаимодействия методологических юридических стратегий различного уровня, выдвигается идея допустимости использования к анализу правовой реальности субъектного подхода, основанного на изучении реального мира через качества субъекта (саморегулирование, саморазвитие, целеполагание, рефлексия, бытие в непредсказуемо изменчивой среде и т. д.). Выдвигается и обосновывается гипотеза о том, что используемое в юриспруденции инструментальное понимание права допустимо рассматривать в качестве составной части субъектного подхода, что является закономерным развитием юридической науки. Предполагается, что постоянное расширение объекта инструментального подхода в праве объективно должно включить в себя изучение субъекта, который и использует право в качестве инструмента для достижения собственных целей. Также в статье описаны основные закономерности развития инструментального понимания права как в советской (постсоветской), так и в американской науке.

Ключевые слова: методология юридической науки, инструментальный подход к праву, инструментальная теория права, субъектный подход, аналитическая юриспруденция, прагматический инструментализм, механизм правового регулирования, правовое регулирование.

Kalinin S. Instrumental Understanding of Law in the Context of Subject Approach: about the Problem of Interaction of Methodological Strategies

Summary. The article conceptualizes the problem of interaction of methodological legal strategies at various levels, extends the idea of admissibility of the analysis of legal reality within the subject approach, based on the study of the real world through qualities of the subject (self-regulation, self-development, goal setting, reflection, being in unpredictably changing environment, etc.). The author extends and substantiates the hypothesis that the instrumental understanding of law is possible to be considered as a part of the subject approach, that is the logical development of jurisprudence. It is assumed that the constant expansion of the object of the instrumental approach to law objectively should include a study of the subject, who uses the law as a tool to achieve his own goals. The article also describes the main patterns of development of the instrumental understanding of law in a Soviet (post-Soviet) and American science.

Key words: methodology of legal science, instrumental approach to law, the instrumental theory of law, subject approach, analytical jurisprudence, pragmatic instrumentalism, the mechanism of legal regulation, legal regulation.